

Károly László

JAKUT ÁLLATNEVEK PALLAS ZOOGRAPHIÁJÁBAN

Yakut names for animals in Pallas' Zoographia

In the description of the prehistory of the Yakut language only few and not reliable source materials can be investigated. Although these sources are very important, some are not available for the researchers, or not prepared to meet the modern linguistic/philological requirements. Thus, the main aim of this paper is to present the Yakut material of *Zoographia Rosso-Asiatica*, a famous work of P. S. Pallas published in 1811, for further research. In addition, etymological notes and remarks on the naming conventions related to the Yakut vocabulary of the *Zoographia* are also included.

I. BEVEZETÉS

A nyelvészek számára elérhető jakut nyelvű források hagyományosan két kronológiai rétegbe sorolhatók. Az első időszak Böhtlingk úttörő munkájának 1851-es megjelenésével ért véget; ettől kezdve elegendő forrás áll a kutatók rendelkezésére a jakut nyelv beható tanulmányozásához. Ezzel szemben az 1851 előtti források meglehetősen sporadikusak és megbízhatatlanok. A jakut nyelvvel kapcsolatos első híradás Nicolaes Witsen 1692-es *Noord en Oost Tartarye* című művéből származik, mely csupán hatvanegynéhány jakut szót tartalmaz – meglehetősen egyenetlen átírásban. A 18. századból származó források mennyiségi és minőségi szempontból ugyanilyen képet mutatnak. Philipp Johann von Strahlenberg *Das Nord- und Ostliche Theil von Europa* (1730) című könyvének híres jakut szójegyzéke nem több, mint ötvenkilenc alapszót tartalmaz – vö. *Harmonia Linguarum* (Krueger 1975). Gerhard Friedrich Mueller *Nachrichten über Völker Sibiriens* (1736–1742) című útinaplója már valamivel több információt tár elénk a jakut nyelvről, ez az első olyan leírás, amelyben az olvasó frazémákkal, komplett mondatokkal¹ is találkozhat (Helimski–Katz 2003). Ugyanennek az időszaknak egy másik forráscsoportját reprezentálják Daniel Gottlieb Messerschmidt, Johann Georg Gmelin és Peter Simon Pallas munkái. Messerschmidt műveiben a szibériai fauna leírására fókuszált, melyekhez a jakut nyelvből is gyűjtött számos állatnevezést. Ez az anyag *Forschungsreise durch Sibirien 1720–1727* című útinaplójában látott napvilágot. Gmelin jakut vonatkozású anyaga *Reise durch Sibirien von dem Jahr 1733–1743* című munkájában

¹ Lásd a következő példát: *Assiläch etin seebetám* [ahīlāx ätin siäbätim] 'ich habe kein spitzig (schädlich) Fleisch (gegessen)' (Helimski 2003: 65v).

található. Pallas, aki részben Messerschmidt és Gmelin munkásságára épített, szintén gyűjtött szibériai állat- és növényneveket a jakut nyelvből, vö. *Flora Rossica* (1784–1788) és *Zoographia Rosso-Asiatica* (1811–1813).

Mivel a jakut nyelv 16–18. századi állapotának leírásához tulajdonképpen csak ezek a művek állnak rendelkezésünkre, minden korai forrás nagy becsbe van tartva. Magától értetődik továbbá, hogy ezek a művek ennek az időszaknak a kulturális és néprajzi leírásában is megkerülhetetlen források. Mindezek ellenére a legkorábbi források csak részben kutatottak, illetve többségük nincs megfelelően előkészítve, rendszerezve ahhoz, hogy a nyelvtörténet számára hasznosítható legyen. Witsen jakut anyagát – néhány hangtani jelenségre összpontosítva – Kara (1972) publikálta. Strahlenberg szövegeit Krueger (1962: 305–310) idézte, apróbb megjegyzésekkel kísérve. Mueller szójegyzékét a közelmúltban értékelte Stachowski (2005), aki a vizsgált anyag alapján egyes jakut hangváltozások kronológiáját próbálta meghatározni. A többi forrás tulajdonképpen feldolgozatlan.²

A jelen tanulmányban azokat a jakut állatneveket fogom vizsgálni, amelyek Pallas *Zoographia Rosso-Asiatica* című munkájában szerepelnek. A vizsgálatnak két fő célja van: (1) az anyag prezentálása modern, tudományos eszközök segítségével, az egyes fajok precíz azonosításával;³ és (2) néhány, elsősorban nem nyelvtörténeti, következtetés levonása. A nyelvtörténeti vizsgálatok elvégzését egy önálló tanulmány keretein belül szándékozom megtenni.

2. PALLAS ÉS ZOOGRAPHIÁJA

Peter Simon Pallas (1741–1811) korának híres természettudósa volt. Foglalkozott geológiával, növény-, állat- és ásványtannal, ezen kívül expedíciókat vezetett az Orosz Birodalom különböző területeire. Utazásainak eredményeit *Reise durch die verschiedene Provinzen des russischen Reichs* (1771–1776) című művében összegezte, mely megteremtette számára a hírnevet a tudományos életben. Pallasnak ez a munkája értékes információkat tartalmaz azokról az eurázsiai népekről, melyekkel utazásai során találkozott.⁴ A természettudományok mellett Pallas előszeretettel fog-

² Ezzel szemben az említett 17–18. századi források uráli nyelvekre vonatkozó szóanyaga jól feldolgozottnak tekinthető, l. pl. Helimski (1997) monográfiáját a mator nyelvről.

³ Itt szeretnék köszönetet mondani Vladimir Monastyrevnek, aki egyes jakut elnevezések azonosításában a segítségemre volt.

⁴ Emellett Pallas önálló monográfiát szentelt a mongol népeknek, vö. *Sammlungen historischer Nachrichten über die Mongolischen Völkerschaften in einem ausführlichen Auszuge* (1776–1801).

lalkozott nyelvészeti kérdésekkel is. Utazásai során szinte minden eurázsiai nép köréből gyűjtött szóanyagot. Ezeket a nyelvi gyűjtéseit összehasonlító szótárában, a híres *Linguarum totius orbis vocabularia comparativá*ban (1786–1789) publikálta. Nyelvi gyűjtését az Orosz Birodalom növény- és állatvilágát leíró munkáiban is hasznosította – vö. *Flora Rossica* and *Zoographia Rosso-Asiatica*. Pallas ez irányú erőfeszítései műveit megkerülhetetlen forrásokká tették.⁵

Pallas életének utolsó évében publikálta az eurázsiai faunát leíró művét, a *Zoographiát*, mely harminc év kutatómunkájának eredményeképpen jött létre (*Zoographia* I: V). Ebben a művében az állatvilág három nagy csoportba osztva jelenik meg: (1) emlősök, (2) madarak, és (3) halak. Az egyes fajok leírása pedig az alábbi rendszerben történik: (1) a Pallas által használt latin elnevezés, (2) a más kutatók által használt latin nevek és a nyugat-európai nyelvek (elsősorban angol, német és francia) triviális megnevezései, (3) az eurázsiai nyelvekben használatos elnevezések, és (4) az adott faj biológiai szempontú leírása.

A *Zoographiában* idézett eurázsiai nyelv között az olvasó színes példaanyagot talál az altaji nyelvek mindhárom ágából. Az idézett török nyelvek és nyelvjárások száma meghaladja a negyvenet, l. *Baschkiris*, *Beltiris*, *Cumuccis*, *Jacutis*, *Kirgisis*, *Nogajicis*, *Sagaytataris*, *Tataris Astrachaniensis*, *Tataris Barabensibus*, *Tschuvaschis* stb. A török nyelvekre használt megnevezések többsége megegyezik a ma használatos formákkal, ugyanakkor néhányuk nehezen értelmezhető. Például nem tudjuk, mit jelent pontosan a *Tataris terminus*, ki, illetve hol gyűjtötte a kérdéses tatár szavakat. Jóllehet a *Baschkiris* és a *Tataris Casaniensibus* világosan reprezentálják a volgai-kipcsak nyelveket, néhány *Tataris* megnevezéssel ellátott adat is erre a nyelvi egységre utal, l. pl. a havasi nyúl (*Lepus variabilis*) *Kojàn* és *Kujòn* formában igézett neveit; az utóbbi adat világosan mutatja a volgai-kipcsak nyelvekre jellemző *o > u* hangváltozást, vö. tatár *kuyan* 'zajac'. A *Tataris Sibiriae* és *Tataris Barabensibus* közötti összefüggések is homályosak: a baraba tatárt ma a szibériai tatár egyik nyelvjárásaként tartjuk számon, ugyanakkor nagyon valószínű, hogy a *Tataris Sibiriae* nem azonos a mai szibériai tatárral.

⁵ Habár Pallas műveit mindenki fontosnak tartja, csupán a *Reise*, a *Sammlungen* és a *Linguarum* szerepel az altajisztikai szakirodalomban, egyéb művei szinte ismeretlenek maradtak.

Az altaji nyelvek állatnevei kapcsán is ugyanez mondható el. Ezt a szeletét az ún. altaji szókészletnek számos kutató vizsgálta. Az egyik legrégebbi munka Bang (1916) tollából származik, aki a nagymacsák török nyelvekben található neveivel foglalkozott. Ščerbak 1961-es cikkében a házi- és vadállatok török elnevezéseit tárgyalta. Poppe 1964-es cikkében néhány vadállat mongol elnevezéseit elemzi. Hauenschild számos tanulmányában foglalkozott a kérdéssel, l. a hivatkozások között; és az irodalom idézése hosszasan folytatható. Ugyanakkor Pallas *Zoographiája* alig jelenik meg ezekben a munkákban, egyedül Hauenschild idéz belőle, vö. Hauenschild 1998: 136.

A dél-szibériai török nyelvek elnevezései is hasonlóan problematikusak. Ezeket a nyelveket, nyelvjárásokat az élőhelyük alapján nevezi meg Pallas, l. pl. *Tataris ad Jeniseam* és *Tataris Sajanensibus*. Míg az első a hakasz vagy a sór nyelvre utalhat, a második általános megnevezése a tuvai és tofa nyelveknek. Ugyanakkor majdnem lehetetlen meghatározni, hogy Pallas egyes elnevezései mögött pontosan melyik török nyelv bújik meg.

A mongol nyelvekre használatos terminusok teljesen világosak: *Calmuccis*, *Doguris*, *Buratis* és *Mongolis*.

Habár a *Lamutis* nem okoz problémákat, a többi tunguz nyelv megnevezése a szerint történik, hogy az adott nyelvet beszélő nép hol él, azaz *Tungusis ad Baicalem*, *ad Jeniseam*, *ad Lenam*, *orientalibus* stb. Ezeknek az elnevezéseknek az azonosítása, a modern megfelelőekkel való egybevetése rendkívül nehéz feladat.

3. JAKUT NYELVI ADATOK A ZOOGRAPHIÁBAN

A *Zoographiában* nem találunk információkat arról, hogy Pallas jakut adatai honnan származnak. A *Reise* alapján azonban annyit tudunk, hogy Pallas 1772-ben járt Irkutszkban, ahol találkozott jakut vadászokkal, és feltehetően gyűjtött tőlük nyelvi anyagot, l. a Viljuj-folyó mellett talált „rinocérosz” történetét (*Reise* 3: 97). A *Zoographia* bevezetőjében Pallas arról ír, hogy használta Messerschmidt és Gmelin egyes munkáit.⁶ Messerschmidt és Gmelin útinaplóiban (a továbbiakban Mess. és Gmel.) számos jakut adatot találunk, melyeket Pallas minden bizonnyal felhasználó saját munkáiban.⁷ Ugyanakkor számos Pallasnál szereplő adatnak nincs párhu-

⁶ Messerschmidt híres *Ornithologicon Sibiricum* című művét, melyet Pallas is használt, nem sikerült megtekintennem.

⁷ Gmelin jakut adatai nagyon megbízhatatlanok (az egyes fajok tudományos megnevezése mindig hiányzik); valószínűleg ugyanez a helyzet Gmelin más nyelvekből származó adataival is, mivel Pallas egyértelműen kifejti a *Zoographia* bevezetőjében (I: VII), hogy Gmelin munkái nem voltak hasznosak kutatásai során.

zama Messerschmidt és Gmelin vonatkozó műveiben⁸ talán ezek származnak saját gyűjtéséből.

A *Zoographia* jakut vonatkozású szókészlete 135 lexémát tartalmaz; 27 különféle emlős 55 nevével, 45 madár 60 nevével és 13 hal 20 nevével találkozhat az olvasó. A legtöbb adat problémamentesen vethető egybe mai alakokkal, de van köztük *hapax legomenon*, sőt némelyik egyáltalán nem azonosítható, l. az 5. pontot.

4. PALLAS FÉLREVEZETŐ ETIMOLÓGIAI MEGJEGYZÉSEI

Habár nem tudjuk, honnan származnak az egyes információk, érdemes megjegyezni, hogy Pallas gyakran látja el az idézett szavakat etimológiai megjegyzésekkel. A legtöbb esetben ezek helytállóak, l. pl. *Tangaraula* [taŋara uola] 'farkas' = szó szerint 'filis Dei', *Daegyllah* [t̄ia k̄īla] 'barnamedve' = szó szerint 'sylvestre animal', *Yrung-Eesse* [ürün äsä] 'jegesmedve' = szó szerint 'avus albus' stb. Ugyanakkor néhány ezek közül félrevezető vagy megjegyzésre érdemes.

Kadunak 'havasi nyúl, *Lepus variabilis*'. A *Zoographia* (I: 145) szerint a jakut *kadunak* etimologikusan annyit jelent, hogy '(úr)hölgy, aki uralkodik vagy parancsol' és a szót tisztelettel használják annak érdekében, hogy az állat hurokba csalassék (*domina, ut honoris causa in decipulas alliciatur*). Pallasnak ez a magyarázata, miszerint a kifejezés eufemisztikus eredetű, a jakut *xat̄in, xotun* 'gospoža, barynja, bojarynja, barynja-žena, supruža' szón alapul.⁹ Habár a két szó (*kadunak* és *xat̄in, xotun*) hasonlít egymásra, semmi köztük egymáshoz, azaz az első nem képzett származéka a másodiknak. Egyrészt a *kadunak* a jakut *xotonox* 'starinnoe nazvanie zajca' szóval függ össze.¹⁰ Másrészt a *Zoographiá*ban megjelenő hibás alak világos példája annak,

⁸ Más részről Messerschmidt és Gmelin egyes jakut adatai nem szerepelnek a *Zoographiá*ban, vö. Mess. *Karà Eessé* 'schwarzer Bär, *Ursus niger*', *Kereméss-Ssasil* 'Russis сиводушка, Graufuchs, *Vulpes incana*', *Karà-Kyrssä* 'ein schwarzer Nordfuchs, *Vulpecul ahyperborea nigra*', *Nérpa* 'ein Seehund, *Canis marinus*', *Uluchan-Chattis* 'Russis оцетр, ein Stör, *Sturio*', *Ssobó* 'ein Karaus [Karausche], *Coracinus*', *Moxogol* 'Tungusis Téérğa, ein grauer Falke, *Falco*', *Kongnjor-Chass* 'Russorum гуменник, wilde Gans, *Anser ferus maximus*', *Karà-Chass* 'Russis Nemka, samojedische Rotgans, *Anser ferus Chasarka Samojedica*', *Turpàn* 'Russis Turfan morskoj, *Anas hyperborea cristata*' és Gmel. *Ulachan-Chattuess* 'großer Stör', *Chatuekan* 'Kostera', *Tassbass* 'Kaulbarse'.

⁹ A 'hölgy' és 'kisméretű prémes állat (elsősorban hermelin vagy menyét)' szavak közötti kapcsolat jól ismert mind a magyarból, mind más európai nyelvekből, vö. *hölgy* 'Dame; Braut, Gemahlin; Hermelin (pelz)' és *hölgymenyét* 'Mustela Erminea, das Hermelin, das große Wiesel' (TESz 2: 155–156).

¹⁰ Vö. ótörök *kodan* 'hare'.

amikor a beszélő ajkán népetimológiás hatásra megváltozik a szó hangalakja és/vagy jelentése.

Yranai 'közönséges szárccsa, *Fulica pullata*'. Pallas szerint a jakut *yranai* szóról tudni illik (*scilicet*), hogy annak 'fehér madár' (*alba avis*) a jelentése (*Zoographia* 2: 159). Pallas ezen magyarázata minden bizonnyal azokból a tényekből következik, hogy (1) a közönséges szárccsa, habár teljesen fekete tollazatú, fehér foltot visel a fején, és (2) az *yranai* szó, melynek modern alakja *urānay*, nagyon sok hasonlóságot mutat az *ürün* 'belyj; belizna; maslo; belok' színnévvel az átlag beszélő számára. Ugyanakkor Pallas ezen felvetése is világos példája a népetimológiás magyarázatoknak: habár a beszélő felfedezni vél némi hasonlóságot, a feloldhatatlan hangtani és morfológiai problémák miatt nem lehetséges a két szó egybevetése.

Sillybs-anan-agi 'barnamedve, *Ursus Arctos*'. Pallas etimológiai megjegyzésében arról ír, hogy a kérdéses szó jelentése 'subradicalis' (*Zoographia* I: 64). A gyökér jelentésű szó a jakutban *silis*, mely tökéletes megfelelője lehet a *sillybs-anan-agi* szerkezet első elemének, a második és harmadik szegmens együtt a modern *annināgi* 'nahodjaščijsja podo mnoju, pod toboju, pod nim, nižnij' alakra utal. Ennek megfelelően a *silis annināgi* 'a gyökér (zet) alatt levő' összetétel Pallas etimológiai megjegyzését támogatja.¹¹ A jakut nyelvjárási szótárból (jakD) a *silis annināgi* kifejezés 'gyík' jelentésben adathozható, így nem biztos, hogy ez a terminus közvetlen kapcsolatban áll a barnamedvével. Elképzelhető, hogy a kifejezés első eleme a 'szőr, bunda' jelentésű *silās* szóval függ össze, és Pallas adata a *silās annināgi* 'bunda alatt levő' szerkezet torzult alakját őrzi, mely a medvére alkalmazott tabuisztikus elnevezések egy jól körülhatárolható csoportjába tartozik, l. a részleteket és egyéb formákat a 6. pontban. Pallas etimológiája a jakut adat eltérő értelmezéséből adódhatott.

Ala-tuighun 'rétisas, *Aquila albicilla*'. A *Zoographia* (I: 345) szerint az *ala-tuighun* terminus etimologikus jelentése 'Princeps varius'. Ugyanakkor ez a jelentés egyetlen jakut szótárból sem adathozható, azaz az *ala tuygun* nem jelent 'foltos herceg'-et, hanem 'nagyon kiváló'-t. Ezen kívül pedig egy gyakran használt kifejezés különböző ragadozó madarak megnevezésére: 'otmenno otličnyj, otličnejšij (po otnošeniju k *Xomporūn xotoj* (Orel-Gorbonos) i ego «bez čislennomu rodu»'. A jakut kifejezés félreértelmezése a következőkkel magyarázható: (1) a szerkezet második elemét, a *tuygun*, *tuyugun* 'otličnyj, prevoshodnyj (byk, kon')' szót Pallas összekeverte a *toyon* 'gospodin, vladika; činovnik, administrator, knjaz'; car; barin' szóval; (2)

¹¹ Az *annināgi* számos más hasonló szerkezetben is előfordul, l. pl. *sir annināgi jonnor* 'podzemnye obitateli (t.-e. *abasilar*)'.

mind az *ala tuygun*, mind az *ala toyon*¹² szerkezet használatos ugyanazon ragadozó madarak megnevezésére. A jakut *tuygun* szó ismeretlen eredetű, de elképzelhető, hogy az ótörök *twygun/taygun* formákkal függ össze.¹³ Másik lehetőség, hogy a *tuygun* szó, a török nyelvek ide vonható adataival együtt,¹⁴ összefügg, esetleg kontaminálódott a mongol *toyigon* 'falcon, gerfalcon' szóval.

5. HAPAX LEGOMENA

A *Zoographiában* található jakut szavak többsége problémamentesen azonosítható: a 135 lexémából 129 teljesen világos, és legalább egy szótári adattal igazolható. A visszamaradó szavak hapax legomenonok,¹⁵ melyek két csoportba oszthatók: (1) többé-kevésbé világos szavak más nyelvekből származó párhuzamokkal, és (2) bizonytalan szavak.

A *Zoographia* (I: 142) szerint a *Kunùs* 'hód, *Castor Fiber*' szó egyike azoknak a terminusoknak, amelyet a jakutok a hódra használnak. A modern jakut szótárából hód jelentésben azonban csak egy orosz jövevényszó adatolható, vö. *buobra*, *buobura* 'bobr; bobër, bobrovjy meh' – бобр id. A *Kunùs* valószínűleg egy szabálytalan megfelelője a régi török *kunduz* 'beaver' szónak. Ugyanakkor a második szótagi /d/ eltűnése szabálytalan a jakutban.¹⁶ *Saigà* 'szibériai pézsmaszarvas, *Moschus*

¹² Az *ala toyon* szerkezet első eleme egy jól ismert török szó, melynek jelentése 'belobokij, belopolosatyj; pelesovatyj, pestryj, pegij; brosauščijjsja v glaza otmennyj, javnyj', vö. ótörök *ala* 'particoloured, dappled, mottled, sported, blotchy'. Az *ala tuygun* 'otmenno otlíčnyj, otlíčnejšij' összetételben megjelenő *ala* egy másik szó, mely a jakutban nyomatékosító elemként használatos, vö. *ala* 'upotrebljaetsja v kačestve usilitel'noj časticy so značeniem «očen', bezmerno, krajne»; Slepcev (2004–2006/1) a két szót együtt tárgyalja.

¹³ A szó jelentésének meghatározása rendkívül nehéz, hiszen csak kétszer szerepel az ótörök nyelvemlékes anyagban, l. Köl Tägin felirat DK, ÉK. Az EDPT (568) egy helyen 'high officials(?)', and *eltebers'* formában értelmezi a *twygun eltübär* szerkezetet, másutt (134) 'Twygun, the *elteber*'-t ad meg.

¹⁴ L. pl. kirgiz *tuygun* 'belyj jastreb-teterevjatnik; položitel'nyj épitet bogatyryja, molodca; často vstrečajuščijjsja épitet duši' és baraba tatár *tuygun* 'belyj sokol'' (Radloff 1893–1911).

¹⁵ Ez alól csak a *Bilyinà* és *Mindimen* képeznek kivételt, de ezek Messerschmidt és Gmelin munkáiból lettek átvéve.

¹⁶ Az is lehetséges, hogy a Pallasnál szereplő *Kunùs* tévedésből szerepel jakut adatként, és valójában egy másik török nyelvből való, l. pl. tuvai *kundus* 'vydra'. A /d/ > ø hangváltozás azonban itt is magyarázatra szorul.

moschiferus' (Zoographia 1: 198). Egyértelműen orosz jövevényszó, vö. *сайга* id.,¹⁷ de egyetlen jakut szótárból sem adatolható. *Peperach* 'hófajd, *Tetrao Lagopus*'. A Zoographia (2: 64) is jelzi, hogy a *Peperach* szó hangutánzó eredetű (*a varia voce*); tulajdonképpen a *bābār-* 'rjunit', hnikat' po-rebjač' i' ige -(V)k képzős származéka, vö. az eltérő képzésű *bābārār* 'kuropatka' szóval (jakD). A *Mindimen* 'tajmen, *Salmo fluviatilis*' (Zoographia 3: 359) egy közelebbről meghatározhatatlan származéka az orosz eredetű *mundu*, *munnu* halnévnek, vö. *МУНДУ*, *МУНДУС*, *МУНДА* 'ozernyj gol'jan'.¹⁸ *Bilyinā* 'jeges réce, *Anas glacialis*' (Zoographia 2: 276) sok hasonlóságot mutat a *birgiñax* 'svijaz' ili svišč, rod utki (*Anas penelope*), krahal' lutok, *Mergus albellus*, utka-nyrok; v prijangskom krae: stellerova gaga, *Heniconette stelleri* (Pall.)' szóval, de a hangtani problémák kétségesse teszik az egybevetést.

A *Charaptyr-tojon* 'halászsas, *Aquila Ossifraga*' szerkezet jelzője mongol eredetű, vö. irodalmi mongol *karabtur* 'blackish, darkish', de ez az adat sem fordul elő a jakut szótárakban. A *Saip* 'repülőmókus, *Sciurus volans*' (Zoographia 1: 190) és a *Queubeul'hach* 'fekete réce, *Anas atra*' (Zoographia 2: 247) elnevezésekről semmi biztosat nem tudunk.

6. PERIFRASZTIKUS ÉS EUFEMISZTIKUS KIFEJEZÉSEK

Pallas *Zoographiája* az értékes nyelvészeti információk mellett a jakut kultúra egyes vonatkozásai kapcsán is szolgáltat adatokat. Nevezetesen, a számos perifrastikus vagy eufemisztikus állatnév egy része biztosan tabuisztikus eredetű.

Az északi boreális zóna egyik legfontosabb állata a medve. A szibériai népek (török, mongol, tunguz, szamojéd stb.) között a medvét az állatok uraként tartották számon. Egyes közösségek pedig azt gondolták – főleg emberi tulajdonságai miatt –, hogy a medve nem más mint egy bundába bújó ember, illetve az emberiség őseként tisztelték. A szibériai népek körében kialakult ún. medvecultusz¹⁹ tabuk megjelenését eredményezte. Némelyek a medve megölésével, bundájának lenyúzásával vagy húsának elfogyasztásával kapcsolatosak. Egy másik csoportja a tabuknak a nyelvhez kapcsolódik: mivel az állat nevének kiejtése különféle veszélyeket rejt-

¹⁷ Az is elképzelhető, hogy a szó végső fokon török eredetű és a jakut az oroszokon keresztül kölcsönözte, vö. *saygak* 'antilopa-sajga; serna; dikaja koza' (Dybo 2003: 153).

¹⁸ Hasonló formát találunk a mator nyelvben is, l. *méndumä* 'Stör, *Acipenser sturio*' (Helinski 1997: 303).

¹⁹ L. bővebben Janhunén 2003-as cikkét. A jakutok közötti medvecultusz egyes vonatkozásait Duranlı (2006) tárgyalja.

het magában, speciális perifrasztikus és eufemisztikus kifejezéseket alkalmaztak az adott állat megnevezésére.

A medve *Zoographiában* szereplő jakut elnevezései mind tabuisztikus eredetűek. A szavak egy része rokonsági terminusokra visszavezethető eufemisztikus kifejezés. Lásd *Aesch* [äsä]²⁰ 'nagyapa',²¹ *Ebbae* [äbä] 'nagyanya' és *Ebbecha* [äbigä, öbügä, ümügä]²² 'dédnagyanya', ahol a nagyszülők nevei használatosak. A többi forma perifrasztikus jellegű, melyek valamilyen formában az állat jellemző tulajdonságait írják le, vö. *Poagai* [bigä, bögö] 'erős', *Deagyllab* [tĩa k̄ila] 'az erdő állata', *Deatogonnä* [tĩa toyono] 'az erdő ura', és *Sillyhs-anan-agi* [s̄iläs anninägi] 'a bunda/gyökérzet alatt levő'.²³

A török népek hiedelemvilágában a farkas is fontos helyet foglal el. A Csoudinasztia évkönyvei szerint a türkök a farkast őszökként tisztelték, vö. Sinor 1982. Másrészt a legeltető életmódot folytató népek számára a farkas az egyik legveszélyesebb állat. Ezek pedig számos tabuisztikus kifejezés létrejöttét eredményezték, l. például *Tangaraula* [taŋara uola] 'az Isten/az ég fia'.²⁴ Az 'Isten/ég' szó a rénszarvas egyik nevében is megjelenik, vö. *Tangara-tawata* [taŋara tabata] 'az Isten/az ég szarvasa'.

Rokonsági terminusok más állatok megnevezése kapcsán is előfordulnak: l. pl. róka *Achass* [ačas] 'idősebb rokon'; ugyanez a név más írásképpel a szibériai pocoknyúl neveként is megjelenik, vö. *Agas* [ačas] id. A hóbagoly neve *Charr-ebbe* [xär äbä] 'hó nagyanyó'. Érdekes, hogy ennek a szerkezetnek a feje (*äbä* 'nagyanya') a medve elnevezéseként is előfordul.

Számos egyéb olyan terminust tartalmaz még a *Zoographia*, mely ugyanebbe a kategóriába tartozik: ezüstróka = *Tyllgiäk* [tül̄ḡäx] 'szőrös',²⁵ jávorszarvas = *Ulükyl* [ulü k̄il] 'nagy állat', hóbagoly = *Charr-bass* [xär bas] 'hófej', szibériai pocoknyúl = *Daas-kyla* [täs k̄ila] 'a kövek állata', földimókus = *Kurgsbugess* [kür jügäs]

²⁰ A mai jakut irodalmi nyelvben ez az általános forma.

²¹ Ugyanezt a szót használják a jegesmedve megnevezésére az ürüj 'fehér' színnévvvel kiegészítve, vö. *Yrung-esse* (= ürüj äsä) 'fehér nagyapa'.

²² Vö. irodalmi mongol *öbügen, ebügen* 'old man' és burját *daxata übgen* (zap.) 'medved' (bukv. starik v dohe)'.
²³ Egyéb hasonló elnevezéseket találhatunk még Ščerbak (1961: 130–131) tanulmányában.

²⁴ Poppe (1964: 165) szerint a mongol törzsek hasonló perifrasztikus formát használnak a fehér farkas megnevezésére, vö. *teŋriŋ čono* 'az Isten/az ég farkasa'. Egyéb, a jakutok által használt farkasnevekre l. Ščerbak (1961: 132–133) tanulmányát.

²⁵ A mai jakut nyelvben *Ssasil* [sasil] az általános elevezése a rókának; eredetileg ez a szó csak színnévként volt használatos – 'sárga' jelentésben, vö. ótörök *yašil* 'green'.

'barnás', repülőmókus = *Ilubhoen* [ulaxan, ilaxan] 'nagy', réti sas = *Ala-tuighun* [ala tuygun] 'nagyon kiváló', halászsas = *Charaptyr-tojon* [xaraptyr toyon] 'feketés úr', vagy csak *Tojon* [toyon] 'úr'.

HIVATKOZÁSOK

- Bang, W. (1916–1917) Über die türkischen Namen einiger Grosskatzen, *Keleti Szemle* 17, 112–146.
- Böhtlingk, O. (1851) Über die Sprache der Jakuten – Grammatik, Text und Wörterbuch, St. Petersburg: Akademie.
- burját Čeremisov, K. M. (1951) *Burjat-mongol'sko–russkij slovar'*, Moskva: GIINS.
- Cincius, V. I. (ed. (1975–1977) *Sravnitel'nyj slovar' tunguso-mańčzurskijh jazykov. Materialy k etimologičeskomu slovarju 1–2*, Leningrad: Nauka.
- Duranlı, M. (2006) Saha Türklerinde ayı kültü ve bu kült çevresinde oluşan inançlar, *Sibirische Studien* 1/1, 105–116.
- Dybo, A. V. (ed. (2003) *Étimologičeskij slovar' tjurkskijh jazykov (Obščetjurkskie i mežtjurkskie leksičeskie osnovy na bukvy L, M, N, P, S)*, Moskva: «Vostočnaja literatura» RAN.
- EDPT Clauson, S. J. (1972) *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon.
- Edsman, C.-M. (1987) Bears, in M. Eliade (ed) *The Encyclopedia of Religion* 2, New York: Macmillan, 86–89.
- evenki Vasilevič, G. M. (ed. (1948) *Russko-ëvenkijskij (russko-tungusskij) slovar'*, Moskva: GIINS.
- Flora Pallas, P. S. (1784–1788) *Flora Rossica, edita iussu et auspiciis Augustissimæ Rossorum Imperatricis Catharinæ II magnæ, piæ, felicit, patriæ matris 1/1–2*, Petropoli.
- Gmel. Gmelin, J. G. (1751–1752) *Reise durch Sibirien, von dem Jahr 1733 bis 1743 1–4*, Göttingen: Abram Bandenhoecks.
- Hauenschild, I. (1996–1997) Türksprachige Benennungen für den Maulwurf, *Orientalia Suecana* 45–46, 63–80.
- Hauenschild, I. (1998) Türksprachige Benennungen für Eidechsen, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae* 51/1–2, 131–158.
- Hauenschild, I. (2000) Pferdefarben und Pferdeabzeichen im *Dīvān luḡāt 'at-turk*, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae* 53/3–4, 203–218.
- Helimski, E. (1993) *Samoyedic Vocabularies from the 18. Century: A List of Archive Manuscripts*, *Ural-Altäische Jahrbücher. Neue Folge* 12, 249–265.
- Helimski, E. (1997) *Die matorische Sprache. Wörterverzeichnis – Grundzüge der Grammatik – Sprachgeschichte*, *Studia uralo-altaica* 41, Szeged: JATE Finnugor Tanszék.
- Helimski, E.–Katz, H. (eds. (2003) *Gerhard Friedrich Mueller: Nachrichten über Völker Sibiriens (1736–1742)*, *Hamburger Finnisch-ugrische und Sibirische Materialien* 2, Hamburg: Institut für Finnougristik/Uralistik der Universität Hamburg.
- jakD Afanas'ev, P. S. et al. (eds.) (1976) *Dialektologičeskij slovar' jakutskogo jazyka*, Moskva: Nauka.
- Janhunen, J. (2003) Tracing the bear myth in Northeast Asia, *Acta Slavica Iaponica* 20, 1–24.

- Kara, G. (1972) Le glossaire yakoute de Witsen, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 22, 431–439.
- Keckskeméti, I. (1968) Index to P. S. Pallas »Zoographia», *Studia Orientalia* 37/4, 13–79.
- kirgiz Judahin, K. K. (1965) *Kirgizsko-russkij slovar'*, Moskva: Sovetskaja Ėnciklopedija.
- Korkina, E. I. et al. (eds.) (1982) *Grammatika sovremennogo jakutskogo literaturnogo jazyka – Fonetika i morfologija*, Moskva: Nauka.
- Kowalewski, J. E. (1844–1849) *Dictionnaire mongol-russe-français* 1–3, Kasan: Imprimerie de l'Université.
- Krueger, J. R. (1962) *Yakut Manual – Area Handbook, Grammar, Graded Reader and Glossary, Uralic and Altaic Series* 21, Bloomington–The Hague: Indiana University–Mouton.
- Krueger, J. R. (ed.) (1975) *Ph. Johann von Strahlenberg. Das Nord- und Ostliche Theil von Europa*, *Studia uralo-altaica* 8, Szeged: Universitas Szegediensis de Attila József Nominata.
- Linguarum
- Pallas, P. S. (–1789) *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa* 1–2, St. Petersburg: Academie. [non vidi]
- Mess. Winter, E. et al. (eds.) (1962–1966) *D. G. Messerschmidt. Forschungsreise durch Sibirien 1720–1727* 1–3, *Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas* 8: 1–3, Berlin: Akademie.
- Monastyrjew, W. (2006) *JAKUTISCH. Kleines erklärendes Wörterbuch des Jakutischen (Sacha-Deutsch)*, *Turcologica* 68, Wiesbaden: Harrassowitz.
- mongol
- Lessing, F. D. (1960) *Mongolian-English Dictionary*, Berkely–Los Angeles: University of California–Cambridge University.
- Pallas, P. S. (1771–1776) *Reise durch die verschiedene Provinzen des russischen Reichs* 1–3, St. Petersburg: Academie.
- Pekarskij, Ė. K. (1907–1930) *Slovar' jakutskogo jazyka* 1–3, St. Peterburg–Leningrad: Akademija Nauk.
- Poppe, N. (1964) On some Mongolian names of wild beasts, *Central Asiatic Journal* 9/3, 161–174.
- Radloff, W. (ed.) (1893–1911) *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte (Opyt slovarja tjurkskih narečij)* 1–4, Sanktpeterburg: Akademija Nauk.
- Ramstedt, G. J. (1935) *Kalmückisches Wörterbuch*, *Lexica societatis Fenno-Ugricae* 3, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Räsänen, M. (1921–1925) Über einige Benennungen des *sciurus striatus*, *Kőrösi Csoma-Archiv* 1, 411.
- Sammlungen
- Pallas, P. S. (1776–1801) *Sammlungen historischer Nachrichten über die Mongolischen Völkerschaften in einem ausführlichen Auszuge* 1–2, St. Petersburg: Akademie.
- Sinor, D. (1982) The legendary origin of the Türks, in E. V. Žygas–P. Voorheis (eds) *Folklorica: Festschrift for Felix J. Oinas*, *Uralic and Altaic Series* 14, Bloomington: Indiana University, 223–257.
- Slepcev, P. A. (ed.) (1972) *Jakutsko-russkij slovar'*, Moskva: Sovetskaja Ėnciklopedija.
- Slepcev, P. A. et al. (eds.) (2004–2006) *Tolkovyj slovar' jakutskogo jazyka* 1–3 (A, B, G–I), Novosibirsk: Nauka.
- Stachowski, M. (1993b) *Dolganischer Wortschatz*, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego MLXXXVI Prace Językoznawcze, Zeszyt CXIV*, Kraków: Uniwersytet Jagielloński.

- Stachowski, M. (2005) Chronology of some Yakut phonetic changes in the context of 18th century Mongolian loanwords into Yakut, *Rocznik Orientalistyczny* 58: 1 (Opera altaiistica professori Stanislao Kałuzyński octogenario dicata), 194–203.
- Ščerbak, A. M. (1961) Nazvanija domašnih i dikih životnyh v tjurkskih jazykah, in A. M. Ščerbak (ed.) *Istoričeskoe razvitie leksiki tjurkskih jazykov*, Moskva: Nauka, 82–172.
- TESz Benkő L. et al. (eds.) (1967–1976) *A magyar nyelv történeti–etimológiai szótára* 1–4, Budapest: Akadémia.
- tuvai Tenišev, É. R. (ed.) (1968) *Tuvinsko-russkij slovar'*, Moskva: Sovetskaja Ėnciklopedija.
- Witsen, N. (1705) *Noord en Oost Tartarye* 1–2, Amsterdam: François Halma.
- Zoographia Pallas, P. S. (1811) *Zoographia Rosso-Asiatica, sistens omnium animalium in extenso imperio Rossico et adjacentibus maribus observatorum recensionem, domicilia, mores et descriptiones, anatomen atque icones plurimorum* 1–3, Petropoli: Academia.